

Baberti Dergisi / Journal of Babarti

e-ISSN: 3023-4107

Sayı: 19 / 2024 - Haziran

Kur'ân'da Kadının Şahitliğine Feminist İtirazlar ve Müfessirlerin Yorumu
Feminist Objections and Interpretator's Comments to the Testimony of Women in
Quran

Zübeyde ŞAKAR

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel
İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı (Tefsir).

Erzurum / Türkiye

*PhD Student, Atatürk University, Institute of Social Sciences, Department of Basic
Islamic Sciences (Exegesis).*

Erzurum / Türkiye

zubeydemeryemsakar@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Şubat / 11 February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Haziran / 29 June 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Zübeyde Şakar, "Kur'ân'da Kadının Şahitliğine Feminist
İtirazlar ve Müfessirlerin Yorumu" *Baberti Dergisi*, 19 (Haziran / 2024): 115-139.

DOI: 10.47098/babertidergisi.1435118

Öz

Günümüzde dünya genelinde feminizme dair söylemler hız kazanırken İslâm dünyasında bazen bilinçli bazen de bilinçsiz şekilde Batı'dan gelen bu akımdan etkilenerek dinî ve kutsal metinler üzerinden kadına ve kadın haklarına bakış açısı değişip farklı fikirler gelişmeye başlamıştır. Müdâyene âyetinde şahitlikte bir erkeğe karşılık iki kadının olması tefsirlere farklı şekilde yansımış ve tartışma "kadının akli ve dini eksik olduğu için mi yoksa sosyal hayatın getirdiği sorumluluk sebebi ile mi olduğu" soruları üzerinden dönmüştür. Kur'ân'da kadının şahitliği meselesi İslâm ilim tarihinde de en başından beri teferruatıyla ele alınmış Mâtürîdî (ö333/944), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (öl. 656/1258), İbn Kesir (ö. 774/1373) gibi mütekaddim âlimler Müdâyene âyetindeki kadının şahitliğini kadının aklının eksikliğine bağlarken Taberî (ö. 1033/1624), Nesefî (ö. 710/1310), Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi âlimler bu durumu kadının sosyal ve psikolojik durumuna hamletmişlerdir. Değişen ve gelişen dünya şartlarında, İslâm dininde kadına sunulmuş haklar sürekli gündemde tutulmuş, feminist söylemlerin de etkisiyle kadın konusu üzerindeki tartışmalar da hız kazanmıştır. Bu makalede diğer çalışmalardan farklı olarak kadının şahitliği konusu sadece Müdâyene âyeti bağlamında ele alınıp hem geçmişte hem de günümüzde yapılan tartışmaların feminist iddialara cevap niteliğinde olup olmadığının mukayesesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kadın, Şahitlik, Müdâyene, Feminizm.

Abstract

Nowadays, discourses about feminism are gaining momentum around the world. Meanwhile, the Islamic world is sometimes consciously and sometimes unconsciously affected by these discourses coming from the West. In fact, by referring to religious and sacred texts, the perspective on women and women's rights is changing, and different ideas are developing. In the verse of indebtedness, the testimony of a man being equal to two women has been reflected differently in the interpretations. "Do women lack intelligence and religion?" or "Is this because of the responsibility that social life brings?" questions have also been addressed in Islamic history. Maturidi (d. 333/944), Razi (d. 606/1210), Qurtubi (d. 656/1258) and Ibn Kesir (d. 774/1373) attributed the female testimony in the verse about "indebtedness" (mudayana) to the woman's lack of intelligence. But beyond that, Tabari (d. 1033/1624), Nesefi (d. 710/1310) and Zemahseri (d. 538/1144) explained this discourse with the social and psychological situation of women. In the changing and developing

world, the rights given to women in Islam are constantly on the agenda. In addition, under the influence of feminist discourses, discussions on women's issues have entered a vicious circle. In this study, the issue of women's testimony is discussed only in the context of the verse about "indebtedness" (mudayana). In addition, both past and present debates have been evaluated in the context of responding to feminist claims.

Keywords: Tafsir, Women, Testimony, Mudayana, Feminism.

Giriş

İslâm dini kadına birçok hak sunmakla beraber özelde bir hadiseye şahitlik yapma hususu tefsir tarihi boyunca kadının aklının eksikliği veya sosyal ve psikolojik durumuyla bağlantılı olarak ele alınıp yorumlanmıştır. İlk dönem müfessirleri kadının şahitliğini onun yaratılıştan eksik olmasına bağlarken sonraki müfessirler bunu kadının sosyal statüsüne ve duygusal yaratılışına bağlamışlardır. Günümüzde ise kadının erkeğin gerisinde kaldığını iddia eden ve bunu, Kur'ân ve hadislerin ataerkil bakış açısıyla okunup yorumlanmasına bağlayan, İslamcı veya dinî bir tesirle hareket etmeyen feministler, Kur'an'da kadını doğrudan muhatap alan âyetlerin ve hadislerin yeniden yorumlanmasını ve kadına İslâm'da verilen değer ne olduğu hususunu tartışmaya açmışlardır. Özellikle kadının şahitliği, aklının ve dininin eksik olup olmadığı, bunun nasıl yorumlanması gerektiği, kadına mirastan verilen pay miktarı, cariyelik, çok eşlilik, recm, celde, tesettür vs. gibi hususların kadını aşağıladığını ya da bu âyet ve hadislerin taraflı bakış açısıyla ele alındığını iddia etmişlerdir. Bu çalışmamızda Râzî, Kurtubî, İbn Kesîr, Taberî, Zemahşerî, Nesefî gibi müfessirlerin tefsirlerine ve günümüz ilahiyatçıların yorumlarına başvurulmuştur.

Müdâyene âyetinde geçen şekliyle bir erkeğe karşılık iki kadının şahitliği meselesini Râzî, Kurtubî, İbn Kesir gibi önde gelen müfessirler, kadının aklının ve dininin eksik olduğunu söyleyen hadisi ön plana alarak yorumlamışken, Taberî, Zemahşerî, Nesefî, Seyyid Kutub vs. gibi âlimler ve günümüz ilahiyatçı ve araştırmacıları kadının sosyal ve psikolojik durumunu dikkate alarak değerlendirmişlerdir. Böylece borç ilişkilerinde kadının şahitliğiyle ilgili iki görüş ortaya çıkmış, kadın hakları savunucuları kadının aklının ve dininin eksikliğinin olduğu yorumlarını ön plana alarak itirazlarını bu çerçevede dile getirmişlerdir. Çalışmamızda hem geleneksel tefsirlerdeki klasik doktrinler hem de buna muhalif eski ve yeni bakış açıları irdelenecek, sürekli tartışmaya konu edilen ve feministlerin İslâm'ın kadını geri planda bıraktığını iddia ettiği şahitlik nisabının niçin bir erkeğe karşılık iki kadını kapsadığı üzerinde durulacaktır. Bu meselenin kadının aklen ve dinen

eksikliğinden mi kaynaklandığı yoksa onun sosyal ve psikolojik durumunun dikkate alınmasıyla onu fazladan bir sorumluluk altına sokmaktan korumak için mi olduğu sorularının cevabı aranacaktır.

1. Feminizm ve İslamcı Feminizm Tanımları

1.1. Feminizmin Tanımı ve Tarihçesi

Feminizm terimi ilk defa 1890 yılında, özellikle kadınların oy kullanabilmesi ve kadınların eğitim ve çalışma hakkına kavuşabilmeleri için faaliyet yürüten kişiler tarafından kullanılmıştır.¹ Feminizm tanımı 1970'lerdeki Batı Avrupa'da sürdürülen yeni kadın hareketleri ile daha çok tanınmıştır. Britannica Ansiklopedisi'ne göre feminizm; cinsiyetler arasındaki ekonomik, politik ve sosyal eşitliğe destek olmaktır. Böylece bu eşitliğe inanan herkes feminist olarak adlandırılabilir.²

19. yüzyılın mühim siyasî ideolojilerinden biri olan feminizm, ilk çıktığı esnada kadınların hukukî ve politik ayrımcılığın olduğu sahalarda erkeklerle eşit haklara sahip olmasını savunmuş ve bu eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için mücadele etmiştir.³ Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra feminizm türleri ayrılmış ve farklı alanlara bölünmüştür.⁴ Feminizm hakkındaki söylemler İslâm dünyasındaki kadın hakları meselesini de tetikleyen tartışmalara sebebiyet vermiştir.

1.2. İslâmcı Feminizm Nedir ve Nasıl Doğmuştur?

19. yüzyılda belirli bir sisteme giren feminist söylem, sömürgeci ve oryantalist erkekler vasıtasıyla güçlenip yayılırken diğer taraftan Batı dışında kalan toplumları özellikle de İslam kültür sahasını etkilemiş, sömürgeciler böylece Müslüman toplumdaki kadın algısının değişmesi ile İslâmî toplumların Batı karşısında güçsüzleşeceğine inanmışlardır. Ayrıca oryantalist fikir temelinde İslam imajının olumsuz algılanması için kadın ve onunla ilgili peçe, örtü, harem, cariyelik, çalışma hayatı gibi konular üzerinde fikir yürütmüşlerdir. Bu söylemler ile tohumu atılan Müslüman kadının toplumdaki konumunun belirlenmesi için yapılan çekişme, kısa süre sonra İslâm ülkelerinin modernleşme/batılılaşma taraftarlarıncı sürdürülmüş

¹ Emine Öztürk, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017), 18.

² Gisela Notz, *Feminizm* (Ankara: Pihoenixs yayınları, 2018), 12.

³ Notz, *Feminizm*, 11.

⁴ Necla Arat, *Feminizmin ABC'si* (Ankara: Say Yayınları, 2010), 52.

bunun akabinde de feminist söylemin tesiri artmış, Müslüman kadınlar arasında yayılan eleştirel yaklaşımlar, feminizm altında ele alınmıştır.⁵

Bugün de tartışmalara konu edilen İslamcı feminizmin başlangıcı, 19. yüzyılda İslâm'ın yaşandığı ülkelerde batıya açık değişim çabalarına, kadınlarla ilgili faaliyetlerin de görüldüğü Osmanlı ve daha sonra Türkiye, İran ve Mısır'da başlayan tartışmalara kadar uzanır. Bu tartışmalar farklı coğrafyalarda farklı sosyokültürel yapılardan etkilenmiş olsalar da ortak bir noktada buluşabilmektedirler. 20. yüzyılın sonlarında İslâm'ı benimsemiş entelektüel kadınlar, Müslümanların çoğunlukta yaşadığı İslâm coğrafyalarındaki kadın sorunlarını, batıdan gelen feminist söylemleri de göz ardı etmeyecek şekilde tartışmaya başlamışlardır. Böylece bu entelektüel kadınların hem din hem gelenekte kadının statüsünü ve durumunu ele alan çalışmalarında bu hususlar, İslamcı feminizm diye tanımlanmış ve bu Müslüman entelektüel kadınlara da İslamcı feminist adı verilmiştir.

İslamcı feministleri, seküler Müslüman feministlerden ayıran ana nokta dinî metinleri, bilhassa Kur'ân'ı esas alıyor olmalarıdır. Onlar özellikle feminizmi, Kur'ân'a dayandırmaya uğraştıkları ve onu genelde bir noktada kadın hakları ilanı olarak algıladıkları iddialarıyla da eleştirilmektedirler.⁶

Her ne kadar Batılı kadın hareketleri, tüm düşmanı ve sorunu din olarak görse de İslâm dünyasındaki kadın hareketleri, kadının özgürlüğünün eski halini yitirme sebebini İslâm dininin özünde aramamış, İslâm'ın yanlış uygulanmasında, anlaşılmasında ve yanlış yorumlanmasında ve çeşitli fırkalar ve mezhepler tarafından kendi görüşlerini teyit için birçok hadisin uydurulmasında aramışlardır.⁷

İslamcı feministlerin en fazla üzerinde durduğu konu Kur'ân'ın ataerkil bakış açısıyla okunduğu ve nâzil olduğu dönemdeki sosyokültürel şartların uygulamaya etki ettiğiidir. Bu nedenle Kur'ân'ın bu ataerkil okumadan soyutlanarak yenilikçi, eşitlikçi ve özgürlükçü bakış açısıyla tekrar okunması gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlar, Kur'ân'ın özüne inilmesi gerektiğini, toplumu ilgilendiren meselelerde Kur'ân'ın açık kapılar bıraktığını, ancak kadınların şahitliği, çok eşlilik ve erkeklerin kadınlar üstüne kavvâmlığı konularındaki tartışmaların halen sürdüğünü dile getirmişlerdir. İslamcı feministler, ayrıca modernitenin sebep olduğu aşağılık kompleksinin getirdiği her türlü sorunun Kur'ânî nassların feminist

⁵ Ayşe Güç, "İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları", *U.Ü.İ.F. Dergisi* 17/2 (2008), 651.

⁶ Güç, "İslamcı Feminizm", 649.

⁷ Nazife Gürhan, "Toplumsal cinsiyet ve İslami feminist söylem", *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları, Uluslararası Sempozyum*, (2010), 26-28.

hermenötik diyebileceğimiz yeni bir okuyuşla ve kadın dostu bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmasıyla giderilebileceğini savunmuşlardır.⁸

İslâmî feminizme yakın olanlar, Kur'ân'da geçen şahitlik ve miras gibi hususlarda iki hanımın bir erkeğe denk sayılmasını, erkeklerin evlilik hayatında kavvâm olmasını, kadınların örtünme emrine erkeklerden daha fazla muhatap kılınmasını, erkeklerin dörde kadar evlilik yapabilmesini, nüşûz halinde kadınların dövülebileceğini, İslâm dininin ataerkil düşüneyi kuvvetlendirdiğine delil olarak yorumlamışlardır.⁹

Bu tartışmalar ekseninde özellikle kadınların şahitliğinde aranan nisap miktarının kadını geri planda bıraktığını iddia ederek konunun tekrar ele alınması yönündeki serzenişler, ayetlerin klasik tefsirlerden farklı yorumlanmalarına da yansımış ve kadının sosyal statüsünün şahitlikle ilgili meselelere yansıdığı yönünde görüşler artmıştır.

Her ne kadar İslâmcı feminist taraftarlarınca sürekli ataerkil bakış açısıyla Kur'ânî yorumlar yapıldığı iddia edilse de çalışmamızın ilerleyen kısımlarında bu yorumların tüm âlimleri ve zamanları kapsamadığı, İslâm tarihinde farklı seslerin de yükseldiği görülecektir.

2. Borç İlişkilerinde Kadının Şahitliği ile İlgili Âyetin Yorumu

2.1. Şahitlik Kavramı

Kökü "şehide" olan "şehâde" ve "şuhûd" masterlarının anlamı sözlükte "tanıklık etmek, hazır bulunmak, kesin bir şeyi haber vermek, bildirmek bilmek, ikrar veya yemin etmek" demektir. Şehide fiilinin ism-i faili olan "şâhid" sözcüğü ise "görmek, hazır bulunmak, bilmek, haber vermek, gözlemek" anlamlarındaki "şehade" kökünden türemiş ve tanıklık eden, hazır bulunan, bildiğini haber veren gibi manalara gelmektedir.¹⁰

Şahitlik çeşitli türlere ayrılrsa da genel olarak "kişinin hazır bulunup görme veya duyma yoluyla şahit olduğu bir meseleyi haber vermesidir." Bu tanıma kadı huzurunda olması şartını ekleyenler de vardır.¹¹

⁸ Güç, "İslâmcı Feminizm", 670; Hatice Aynur, "İslâmî feminizm ve feminist Kur'ân okumaları üzerine genel bir değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 89-122; Öznur Akyılmaz, "Türkiye'de İslami Feminizm ve Kadın Kimliğinin Yeniden İnşası", *Kurgu* 24/2 (2016), 128; Öztürk, *Feminist Teori*, 378; Özlem İngün, "Feminizm ve İslam ilişkisi: "İslami feminizm", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, (2005), 108.

⁹ Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın karşıtı söylemin İslam geleneğindeki izdüşümleri* (Ankara: Otto, 2012).

¹⁰ Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *ş-h-d* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y), "Lisânu'l-'Arab", 3/896.

¹¹ Yunus Apaydın, "Şahit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/278-283.

Şahid, şehid ve şehadet kelimeleri eşhad, meşhed, meşhud gibi türevleriyle beraber Kur'an'da 166 yerde geçer. Sözlük ve terim anlamı "tanık", "tanıklık" olarak geçmesine ek olarak bu kökten gelen kelimelerin bir kısmında da terim anlamında kullanılmıştır.¹²

Şahitlik İslâm'da çok önemli bir vazifedir. Allah Teâlâ, şahitlerin şahitliğe çağrıldıkları zaman gitmelerini farz kılmıştır.¹³ Hadis-i şeriflerde de şahitliğin çok önemli bir mesuliyet taşıdığına dikkat çekilirken, yalnız şahitlik yapmak da büyük günahlar arasında zikredilmiştir.¹⁴

İslâm hukukunda şahitlik farz-ı kifâyedir ve davacının istemesi durumunda şahitlerin bundan geri durma hakları yoktur. Kadın veya erkek bir konuya tanık olmak ya da bir meselede tanıklık etmek üzere hâkimin huzuruna çağrıldığında başka birilerinin şahitlik yapmayacak olması durumunda şahitlik yapması farzdır.¹⁵

İslâm hukukunda bir hususta aranan en az şahit sayısı için kullanılan tabir "şahitlik nisabı"dır. Fıkıhta şahitlik edilen olayın önemine göre farklı miktarlarda şahitlik nisapları belirlenmiştir. Farklı görüşler olsa da zina suçunun ispatındaki şahitlik,¹⁶ zina dışında kalan had ve kısas suçunun ispatı için şahitlik ve kısas ve hadler dışındaki haklar konusunda şahitlik olmak üzere üç türlü şahitlik nisabı belirlenmiştir.¹⁷

İslâm'da çok önemli bir yere sahip olan şahitlik müessesesi, Kur'ân, sünnet, icmâ ve aklî deliller ile sabittir. Kur'ân, borç, vasiyet, ric'î talak, zina ve kazif haddi ile ilgili hükümleri açıklayan altı âyette¹⁸ şahitlik meselesini ele alır. Sünnette ise, şahitliğin bir konunun ispatında çok mühim bir yerinin olduğunu gösteren çok sayıda haber ulaşmıştır. İslam hukukunda şahitliğin ispat değeri şüpheye mahal bırakmayacak derece barizdir. Bunun yanı sıra şahidin yalan söyleme ihtimali ise her zaman ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple bir meselede şahitlik günümüz hukuk tabiri ile takdiri delillerdendir.¹⁹

¹² Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

¹³ el-Bakara 3/283

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (İstanbul: b.y, 1413), "Şehâdât", 10; "Edeb", 6; "İsti'zân", 35; "İstitâbe", 1; el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, t.y), "İmân", 143; İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen* (Beirut: y.y, t.y), "Şehâdât" 3.

¹⁵ Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

¹⁶ en-Nisa 4/15; en-Nur 24/4,13

¹⁷ Bk. Apaydın, "Şahit", 38/278-283.

¹⁸ el-Bakara 2/282, en-Nisa 4/15, el-Maide 5/106, en-Nur 24/4 ve 6, et-Talak 65/2

¹⁹ Ömer Tozal, "İslam muhâkeme hukukunda şahitlik müessesesi (ibn kayyim örneği)", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2016), 147-148.

2.2. Şahitte Aranılan Şartlar

Kişinin şahitlik yapmaya elverişli olması için âkil bâliğ, hür ve Müslüman olması, ilgili âyetlerde şahitleri tanımlamak için kullanılan “kendilerinden razı olduğunuz” ve “adalet sahibi” sıfatlarına sahip olması²⁰, zina fiilini işleyen ve emanete hıyanet eden şahitliğinin kabul edilmemesi vb. delillerden anlaşıldığı şekliyle de adil olması, mürûet vasfı²¹ ve şahitliği sadece Allah için yapması²² şartları aranır. Ayrıca Hanefî fıkhına göre tanıklıkta bulunanın “şahitlik ediyorum” diye söylemesi şahitliğinin rüknüdür ve yemin sözü olduğu kabul edilen bu sözü şahitlik yapan kişinin söylememesi onun yalan söyleme ihtimalini düşündürebilir.²³

Kitâbullah'ta hukuksal alanla ilgili şahitlik müessesesini ele alan altı âyet geçmektedir.²⁴ Bu âyet-i kerimeler içinde en fazla tartışmaya ve izaha konu edilen Bakara Sûresi'nin 282. Ayeti olan “Müdâyene âyeti”dir. Bu âyette borçlanma esnasında yazılı bir belge yoksa yani şifahî borçlanma gerçekleşiyorsa iki erkek şahidin bulundurulması, erkekler yoksa bir erkeğe mukabil biri yanıldığında öbürünün hatırlatması için iki kadının borçlanma esnasında hazır bulundurulması istenir. İşte tam da bu mevzu, birtakım feminist söylemler bağlamında tartışmaya açılarak bir erkeğe mukabil iki kadın şahit istenmesini sanki tüm şahitlik meselelerinde kadının durumu böyleymiş gibi yansıtılarak İslâm'ın kadına değer vermediği, kadını erkekten aşağı gördüğü ve onun aklının eksik olduğunu salık verdiği yönünde eleştiri konusu yapılır.

²⁰ el-Bakara: 2/282; el-Maide: 5/ 106; et-Talak: 65/2

²¹ Mürûet; İnsanı hasletler ve erdemli davranışlar, kişinin toplumda saygın bir konumda olması, hile ve yalancılıkla tanınmaması, yaradılışa uygun davranması.

²² Bk. et-Talak: 65/2

²³ Apaydın, “Şahit”, 38/278-283.

²⁴ Bakara Sûresi'nin 282. âyeti borç işlemlerindeki şahitlikten, Nisa Sûresinin 15. âyeti kadınlara zina isnadının ispatında istenen şahitlikten, Maide Sûresinin 106. Âyeti, vasiyet esnasındaki şahitlikten, Nur Sûresinin 4. Âyeti, iffetli kadınlara zina isnadında getirilecek şahitlerden, 6. âyeti kendi karısına zina isnad eden kocanın göstereceği şahitlerden ve Talâk Sûresinin 2. âyeti de boşanma esnasındaki şahitlikten bahseder.

3. Müdâyene Âyetinde Şahitlik Meselesi

Feminist söylem ve akımların etkisiyle İslâm'da kadın - erkek eşitliğinin olmadığını, kadının erkeğin gerisinde bırakıldığını söyleyenler daha çok Bakara Sûresinin 282. âyet-i kerîmesinde borçlanmalarda bir erkeğe karşılık iki kadının şahitliğinin, Nisa Sûresi'nin 11. âyetinde çocuklara miras bırakılırken erkeğe iki kadın kadar pay verilmesi emrinin ve aynı sûrenin 34. âyet-i kerîmesinde erkeğin kadının üzerine kavvâm olduğunun ifade edilmesinin kadına eksiklik atfetme olduğunu ileri sürmektedirler. Bu âyetleri kendi sibâk ve siyâkları bağlamında ele aldığımızda kadının asla ikinci planda bırakılmadığı görülecek, hatta bu âyetlerden kadın lehine birçok sonuç da çıkarılacaktır.

Konumuzla doğrudan alakalı olan âyet ise mealen şöyledir;

“Ey mü'minler! Belirlenmiş bir vadeye kadar borçlandığınızda yazıyla kayıt altına alın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan çekinmesin, o yazsın, borçlu da yazdırsın; İlahî olan Allah'tan korksun ve borçtan bir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu aklen zayıf, eksik ya da kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Sizin erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Tanıklar iki erkek olmazlarsa, sizin de rıza göstereceğiniz tanıklardan bir erkekle biri şaşırırsa diğerinin ona hatırlatması için iki de kadın olsunlar...”²⁵

İbn Abbas, bu âyetin belli bir zaman için yapılan “selem” uygulaması ile ilgili nâzil olduğunu söyleyerek “Allah, belli bir vadeye kadar, selem akdine izin vermiş ve Kur'an'da helal kılmıştır” diye açıklamış ve Müdâyene âyetini okumuştur. Bu âyetin bütün vadeli borç işlemlerini kapsadığı yönünde görüş vardır. Âlimler, genellikle âyetteki “borcun yazdırılması veya yazılması” ayrıca “borçlanmaya şahit tutulması” hususunu, vüçûb (emir) değil bir tavsiye olarak değerlendirmişlerdir.²⁶

Müfessirlerin çoğunluğu, borçlanmadaki şahitliği tek başına hukuki ispat vasıtası değil borcun yazımını güçlendiren bir usûl ve tavsiye kabul etmişken İslam hukukçuları bunu tek başına ispat vasıtası kabul etmişlerdir. Bu durumda şahitler yazılı belgeye şahit olarak imza atmazlar, şifahi olan vadeli bir alışveriş bir borç işlemine tanıklık yaparlar. Okur-yazarlığın ve

²⁵ el-Bakara: 2/ 282.

²⁶ Abdullah Kahraman, “Müdâyene Âyetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 193-224; *Kur'an Yolu: Türkçe meal ve tefsir*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 314-316.

yazılı evrak düzenlemenin nadir olduğu bir dönemde bu tanıklık uygulaması hakların karşılıklı olarak zayi olmaması açısından mühimdir.²⁷

İslâm âlimlerinin çoğunluğu bu âyetlerdeki bütün emir kiplerinin nedb²⁸ ifade ettiğini kabul ederlerken sadece şahitlik nisabıyla ilgili emri, vücûb ve bu nisap miktarını değişmez olarak izah etmelerinin ilginç olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır.²⁹ Hâlbuki şahitlik ile ilgili diğer âyetler incelendiğinde Allah Teâlâ'nın kadının aklının eksik olduğu yönünde bir vurgu yapmadığı görülür.

Kadının sosyal, psikolojik, ekonomik statüsü dikkate alındığında deyn âyetinde niçin iki kadının bir erkeğe denk tutulduğunu daha iyi kavramış olacağız Bunun için klasik tefsirlere ve güncel yorumlara başvurmak isabetli olacaktır.

3.1. Borçlanma İlişkilerinde Bir Erkeğe Karşılık İki Kadın Şahit Olmasını Kadının Eksikliğine Bağlayanlar

İslâm'da kadın-erkek eşitliğinin olmadığını söyleyenler, dört sahâbeden farklı tariklerle gelen hadise atıfta bulunarak kadının dininin ve aklının eksikliğinden kaynaklanan bir problem olduğu üzerinde dururlar. Bazı lafız farklılıkları olsa da hadis genel itibariyle şöyledir:

Bir Ramazan veya Kurban Bayramı'nda Rasûlullah aleyhisselâm mescitte kadınların yanından geçtiğinde buyurdu ki:

"Kadınlar! Sadaka veriniz. Zira bana cehennem halkı gösterildi, çoğu sizler idiniz."

-Yâ Rasûlellah neden?

"Çünkü siz başkalarına fazlaca lanet eder, zevçlerinize de nankörlük yaparsınız. Ne acayıptır ki kendini tutabilen akıllı adamın aklını, sizin kadar noksan akıllı, noksan dinli hiç kimsenin çelebildiğini müşahede etmedim."

-Aklımızın ve dinimizin eksik olması nedir Yâ Rasûlellah?

-Kadının şehadeti, erkeğin şahadetinin yarısı değil midir?

-Evet

²⁷ Kahraman, "Müdâyene Âyetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 193-224; Kur'an yolu, 314-316; Nihat Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 7-37.

²⁸ Şâriin yapılmasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiil.

²⁹ Kahraman, "Müdâyene Âyetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", 193-224; Kur'an yolu, 314-316.

-İşte bu aklın noksanlığındandır. Aylık muayyen hayız halinde de namazını kılmaz, orucunu tutmaz değil mi?

-Evet

-Bu da dinin noksanlığındandır."³⁰

Âyette borçlanmalar konusunda geçen bir erkeğe karşılık iki kadının şahitliğini, kadının aklının ve dininin eksikliğine bağlayan müfessirler, bu hadisi dikkate alarak yorum yapmışlardır. Bunlardan Ebû Mansûr Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944) kadının fitraten aklının ve dininin eksik olduğunu kabul etmiş bunun onun lataiflerinden olduğunu vurgulayarak onda unutmama ve gaflet halinin çok olmasından dolayı şahitliğinin bir erkeğin yarısına denk olduğunu savunmuştur. Bunun kadındaki eksiklikten değil, çocuk yetiştirmede de gerekli olan duygusallığından kaynakladığını dile getirmiştir. Mâtürîdî, bahsi geçen hadisi dikkate alarak borçlanmada kadının şahitliği hakkında yorum yapmıştır.³¹

Fahredden er- Râzî (ö. 606/1210) ise durumu erkeğin kadından üstün olmasına ve kadının unutkan fitratına bağlamış, böylece biri unuttuğunda öbürünün hatırlatması için iki kadının bir erkeğe denk sayıldığını kabul etmiştir.³²

Bir diğer âlim İmam Kurtubî (ö. 671/1273) bu âyetle ilgili iki kadının şahitliğini bir erkeğin şahitliğine denk görmüş, fukahânın genelinin görüşünü aktardıktan sonra İmam Mâlik'in ve İmam Şâfiî'nin görüşüne göre kadınların sadece malî konulara şahitlik edeceklerini kabul etmiştir. Kadınların şahitlik yapamadığı bütün konularda, beraberlerinde erkek olsun veya olmasın başkalarının şahitliği üzerinde de şهادette bulunamayacaklarını, bir erkek ile beraber bir kadından şahitlik nakleden kadınla beraber bir erkek olmadıkça yine şهادeti nakledemeyeceklerini belirtmiş, ilim adamlarının, kadınlardan başkalarının bilemeyeceği meselelerde ise sadece kadınların şahitlik etmesini zaruret sebebiyle caiz gördüklerini nakletmiştir.³³

³⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Hayz", 6; "İman", 21; "Nikâh", 88 "Zekât", 44; "Küsuף", 9; Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İman", 34; "Salatü'l-i' deyn", 4; ; Tirmizî, *Sünen*, "İman", 4; Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Kahire: y.y, 1975), "Fiten", 19.; Şuayb b. Ali Nesâi, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut, 1991), "Küsuף", 17;

³¹ Ebû Mansûr Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîru Mâtürîdî (Te'vilatu Ehli Sünne)*, (Beyrut: Daru'l Kütubi'l İlmiyye,2005), 2 /282

³² Muhammed b. Ömer Fahreddin er- Râzî, *Tefsîr-i Kebir -Mefâtihu'l- Ğayb*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), 2/54.

³³ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an* (Kahire: Daru'l Kütubi'l Mısıriyye, 1384), 3/376-400.

Kurtubî, âyette geçen “dalâl” kelimesini farklı kıraatler bağlamında ele almıştır. “Biri unutursa” demek “şehadetten sapmak, meselenin bir kısmını unutup diğer kısmını hatırlamaktır ve şahitliği tamamıyla unutan kimse için bu tabir kullanılmaz” görüşünü sunarak dalâl kelimesini “bir bölümünü unutmak” şeklinde kabul etmiş, ed-dalâl kelimesinin karşılığında da ancak “hatırlama” söz konusu olabilir anlayışıyla çoğunluğun kıraati olan **فَتَذَكَّرُ** “hatırlatır” şeddeli okuyuşunun anlamını esas almıştır.³⁴

İbn Kesir (ö.774/1373) âyetteki iki kadın şahit gerekliliğini kadının aklının eksik olmasına bağlamış, buna delil olarak bahsettiğimiz “akıl ve din eksikliği hadisi”ni esas almıştır. Bazılarının “bir kadının başka bir kadınla beraber şahitliği ancak bir erkeğin şahitliği gibi olur” iddiasını kabul etmemiştir.³⁵

Müdâyene âyetini erkeğin kadına üstün tutulmasının delili olarak gören Râzî, İbn Kesîr ve Kurtubî, Kur’an’da uzun süreli borçlanmalarda kadınlardan birinin yanılması durumunda diğer kadının hatırlatması için ikisinin beraber olması gerekliliğini kadının ontolojik niteliklerinden hareketle aklî yetersizliklerinin neticesi olarak yorumlarlar. Kurtubî, “Erkeklerinizden de iki şahit tutun” emrinin, kadınların, çocukların ve kâfirlerin tanıklığının kabul edilmeyeceğinin delili olduğunu savunur. İbn Kesîr’e göre ise kadının şahitliği sâdece malî konularla ilgilidir.³⁶

Birçok âlim, âyette “şaşırtma, sapıtma, unutmama, yanılma” anlamlarına gelen “tedille” kelimesine genellikle “unutmak” anlamını vermişlerdir. Mesela Ebû Ubeyd, “tedille” kelimesinin tensâ/unutmama anlamında olduğunu, “şahitlikten dalâlet etme”nin ise şahitlik yapılacak meselenin bir bölümünün hatırlanıp diğer bölümünün hatırlanmaması manasına geldiğini, meselenin tamamen unutulması manasına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Tedille fiiline ağırlıklı olarak unutmama manası verilmesinde Rasûlullah’a (s.a.v.) isnad edilen “kadının aklının noksan olduğu” yönündeki rivayetin de etkisi vardır. Bunların yanı sıra kadınlar hakkında âlimlerin kendi kültürel ortamlarının da bu görüşü savunmalarında etkisi olduğu söylenebilir.³⁷

Kaldı ki yukarıdaki hadisi kritik edenler de akıl ve din eksikliği tabirine farklı yorumlar getirmişlerdir. Bazıları hadisin, kadının aklının ve dininin eksik olduğunu vurgulandığını kabul ederken bazıları da Rasûlullah’ın (s.a.v.) bir bayram namazı sonunda kadın grubunun yanından geçerken

³⁴ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, 3/398.

³⁵ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 1993), 3/1122.

³⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 2/54.

³⁷ Dalgın, “Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme”, 7-37.

onları sadaka vermeye teşvik etmek maksadıyla irad ettiğini ve onları cehenneme sürükleyecek hataları bildirdiğini söylemişler, Rasûlullah (s.a.v.) onları kadın oldukları için değil, saydığı fiilleri işlemeleri sebebiyle cehenneme gidebilecekleri yönünde ihtar etmiş olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca hadis ilmiyle ilgilenenler hadiste vurgulanan noksanlığın aklî yetenek noksanlığı olmayıp hâfıza eksikliği ihtimalini taşıdığını izah etmişlerdir. Hadisin kadınları sadaka vermeye teşvik etmek veya kadınların işledikleri bazı günahlara dikkat çekmek maksadıyla söylendiğini ya da Rasûlullah'ın (s.a.v.) belki de onlarla latife yapmak istemiş olabileceğini de ifade etmişlerdir.³⁸

Geleneksel anlayış, hadisten sadakanın öneminin ön plana çıkarılması gerekliliği yerine kadınların çoğunun cehenneme gideceği yönünde bir sonuca varmıştır. Aslında hadis iyi irdelendiğinde görülecektir ki hadiste geçen olumsuz fiilleri kadınlar erkeklere kıyasla daha fazla işlemeye meyyal olduğu vurgulanmış, bu diyalogda sadakaya dikkat çekilmiş fakat konu, zaman içinde kadının aklının eksikliğine evrilmiştir.

Kadının dininin ve aklının eksik olması hususunda âlimlerin yorumlarına bakarak İslâm'ın kadını geri plana attığı yönünde itirazlar yükselmiştir. Meseleye akıl ve din eksikliğinden yaklaşan âlimler olduğu gibi bunun aksi görüşte olup borç ilişkilerinde bir erkeğe mukabil iki kadın şahit istenmesini kadının sosyal statüsüne ve psikolojik yapısına bağlayan âlimler de vardır.

3.2. Borçlanma İlişkilerinde Bir Erkeğe Bedel İki Kadın Şahit Olmasını Kadının Sosyal Konumuna Bağlayanlar

Kadının ontolojik eksikliğinden dolayı şahitliğini yarım kabul eden klasik doktrinin karşısında meseleyi kadınların sosyal konumu üzerinden ele alanlar bir hayli fazladır. Fakat bu yorumlar kadın hakları savunucuları tarafından görülmemiş veya görülmek istenmemiştir. Bu âlimlerden bazılarının görüşleri şu şekildedir;

Taberî (ö. 310/923) *"Kadınlardan biri unutursa öbürünün hatırlaması için"* ayetini kırâat imamlarının okuyuşları üzerinden değerlendirerek *"Kadınların nisabının iki oluşunun sebebi, onlardan birinin şahitlik yaptığı meseleyi tam olarak hatırlayamaması halinde diğer kadının hatırlatması içindir."* manasına gelen okuyuşu kabul etmiştir.³⁹

³⁸ Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", 7-37.

³⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân* (İstanbul: Hisar Yayınevi, t.y), 2/168-177.

Zemahşerî (ö. 538/1144), âyeti dil açısından ele almış ceza ve kısas davaları haricinde kadınların erkeklerle beraber şahitliklerinin makbul olduğunu söyleyerek kadınlardan biri şaşırdığında ya da unutarak şahitliğe ehil olamadığında diğeri ona hatırlatır görüşünü esas almıştır. Bunun tıpkı “*düşman saldırır düşüncesiyle silahu hazırladım ki düşmanı kovabileyim*” ifadesinde olduğu gibi unutmamanın ihtimal dâhilinde olmasına bağlamıştır. Bu âyetteki kıraat farklılıkları üzerinden konuyu değerlendirerek kadın şahitlerden biri diğerini erkek konumuna getirir yani iki kadın, şahitlik için birlikte hareket ettiklerinde bir erkek mesabesinde olurlar şeklindeki açıklamaların tefsire sonradan sokulan bidat yorumlardan olduğunu söylemiştir.⁴⁰

Nesefî (ö.710/1310), “...*şahit olarak kabul edebileceklerinizden*” yani “*adaletli olduklarını bilip tanıdığımız kimselerden demektir. Yani memnun kalmadığımız ya da tanımadığımız kimselerin de şahitliği kabul olunabilir.*” demiştir.⁴¹ Nesefî'nin bu çıkarımına göre memnun kalınmayacak kişiler şahit olabiliyorsa şahitlik şartlarını taşıyan kadının şahit olması daha evladır.

Şeyhülislâm Ebüssuûd'a (ö. 982/1574) göre “*biri yanılırsa diğeri hatırlatsın*” ifadesi, kadın şahitlerde sayının illetini açıklamak içindir. Ayette vurgulanan illet, hatırlatmadır. Ancak yanılma diğerinin hatırlatması sebebi olduğundan onun yerine geçirilmiştir. Bu ibhamı tekid; yanılmanın kadınlardan birine, hatırlatmanın da diğerine has olduğu şüphesinden sakındırmak içindir demiştir.⁴²

Seyyid Kutub (1906-1966), şahitlikte iki kadın olması gerekliliğini, kadının fitraten aceleci ve heyecanlı oluşuna, bu yaratılışının şahitlikte problem oluşturacağına, anlaşmalar hususundaki eksik bilgisine ve sözleşmenin tüm teferruatını ve şartlarını kavrayamamasına bağlar. Böylece kadının dikkatli bir şahitlik yapabilmesi için olay hakkında aklında bir tür açıklık olamayacağını, böylece şahitliğe mevzubahis olan konunun şartlarını diğer kadınla birlikte hatırlamaya çalışacağını iddia eder. Kutub, ikinci kadının bulunmasının bir garanti olduğuna ve böylece hatırlamalarının ve olayı doğru bir şekilde aktarmalarının sağlanmış olacağına hükmeder.⁴³

⁴⁰ Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri = El-Keşşaf an haka'iki gavamidi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vil (metin-çeviri)*. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 850.

⁴¹ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve Hakâiku't-te'vil* (İstanbul: Ravza Yayınları, ty.), 179-188.

⁴² Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, *İrşad-ı Aklî's- selim ila Mezayay-ı Kitabi'l- Kerim (Ebüssuûd Tefsiri)* (İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2006), 2/741.

⁴³ İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzili Seyyid b. Kutub, *fi Zilali'l-Kur'an* (İstanbul: Hikmet Yayınları, t.y), 2/144-154.

Anlaşılan o ki Kutub'a göre Allah Teâlâ, kadına fazladan bir sorumluluk yüklemek istememektedir. Çünkü şahitlikte bulunan birinin bunu saklamaması farzdır. Kadın hassas yaratılışa sahip olduğundan şahitlik gibi ağır ve zor bir vazife altına sokulması zorlaştırılmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) "... Kadınların aklının eksikliği, iki kadının şahitliğinin tek erkeğin şahitliğine denk olmasındandır" ifadelerinin kadının yaratılıştan bir noksanlığı bulunduğunu kastetmediğini sadece örfi bir eksikliği ifade ettiğini, hadisteki "Bu meselelerde akılları nakıstır" ifadesini o dönemde kadınların örfen ticari meseleler ile uğraşmadıklarından "Bu gibi olayları akıllarında tutmaları zordur" şeklinde anlamak gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁴

Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942), kadının zabt denilen akılda tutma kabiliyetinin eksik olduğunu ve unutmaya ihtimalinin erkeklere oranla daha fazla olduğunu, dış dünyadaki olayların onu ilk başta ilgilendirip telaşa sevk ettiğini, bunları tek başına takip edip tanıklık yapabilecek şekilde akılda tutmasından ve zihnini bunlara yormaktan uzak durmasını ve bu gibi işlere doğrudan dahil edilmemesi gerektiğini savunur. Hayâ ve utanma duygunun fazla olması sebebiyle ona şahitlik yükünün yüklenmemesiyle kadınlık fıtratının değişeceğini iddia eder.⁴⁵

Yazır'a göre şahitliğe konu olan olay kadının ilgi alanı değilse kadın erkekten daha kolay unutulabilir. Birebir aynıyla sonradan hatırlayabilse yine de şahitlik etmesi uygun olur. Bu yük tek kadına yükletilmez; iki kadın olduklarında birinin unuttuğunu unutmamış olabileceğinden şahitlikten önce, hariçten hiçbir hatırlatma olmadan ve buna ihtiyaç hissetmeden birbirleriyle durumu konuşup karşılıklı hatırlatmalar ile hafızalarındaki teyit ederek tespit edebilirler. Eğer hiç unutmamışlarsa durumları daha da kuvvetli olur.⁴⁶

Bu konuda İbn Kayyim (ö. 751/1350) ve günümüz ilahiyatçıları da aynı minvalde görüş beyan etmiş, kadının erkekle müsavi olduğunu, iki kadının tanıklığının tek erkeğin tanıklığına eşit olarak öngörülmesi, kadının eksikliğinin, değerinin ve konumunun erkekten aşağı olduğu manasına gelmeyeceğini, olaylar karşısında kadının son raddeye kadar tarafsız kalamayacağını, merhamet ve şefkat tarafı fıtraten fazla olduğu için meselelere sezgisel yaklaşacağını, bu özelliklerinden dolayı da ayeti, "Kadınlar unutulabilirler, bu sebeple şahitlikte onlara bir yardımcı tayin edilmeli"

⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.), 1/306.

⁴⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 288-298.

⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 288-298.

şeklinde anlamak gerektiğini söylemişlerdir. Bir yerine iki kadının istenmesinin tek kadının dürüstlüğüne ve aklının yeterliği hususundaki hüküm ve şüpheden değil, kadınların fitrî özelliklerinden, psikolojileri, konumları, sosyal hayatla alakaları açısından şaşırma veya unutmama, olayı yanlış hatırlama ihtimallerinin fazla olduğunu böylece hakkın zayi olmamasına yönelik bir tedbirden ibaret olduğunu söylemişlerdir. Bir kadın yerine iki kadın tanık istenmesinin sebebini "biri unutursa diğeri de ona hatırlatsın" sözü bağlamında o zamanki Arap toplumsal hayatında kadının ticarî konularla fazla ilgilenmemesine, kadının ekonomik hayata doğrudan katılmamasından doğan geçici bir durum olduğuna ve bu durumun Rasûlullah (s.a.v.) zamanında Arabistan'ın sosyokültürel durumunun belirgin bir izahı olduğuna ve güç yettiğinde hakiki delil sunmada ısrar anlamı taşımasına bağlamışlar, ayrıca bir erkeğe karşılık iki kadın şahit şartının nedeninin o zaman ve şartlarda, sözleşmeli ticaretlerde kadınların genel olarak şahitlik yapmamalarından ötürü bu konuda erkeklerden daha fazla unutkan olmalarına bağlamışlardır. Âyetin, şahitlik müessesini tayin etmek için değil, hakların zayi olmasının önüne geçmek için bazı tavsiyeler sunmak amacıyla indiğini, borcu yazıyla kayıt altına almayana dinî olarak hiçbir sorumluluğun yüklenmediğini, sadece hak kaybının önüne geçmek amacıyla tavsiye ve öneri taşıyan bir âyet-i kerîmeyi iniş maksadının dışında şahitlik gibi önemli bir mevzuyu tayin eden bir âyet gibi değerlendirmenin doğru olmadığını savunmuşlardır.⁴⁷

Âyetin sunduğu gerekçenin Kur'an'ın kadınlara sunduğu hakları ve vurguladığı liyakati zedelediğini ve evlilik hayatı hariç kadının ve erkeğin Kur'an'a göre din ve dünya işlerinde eşit konumda olduklarını, sadece evlilik hayatında erkeğin bir derece üstün olduğunu söylemişlerdir.⁴⁸

Kadının şahitlikte erkeklerin gerisinde olmadığını ancak mahkemelere çağrılma, hâkimlerin karşısında konuşturulma gibi yüklerden uzak olduklarını, kadının şahitliğe ehliyetinin tam olduğunu, ancak yükümlülük

⁴⁷ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis* (İstanbul: Ekin Yayınları, t.y), 5/315-320; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 288-298; Seyyid b. Kutb, *Fî-Zilali'l-Kur'an*, 2/144-154; *Kur'an yolu*, 314-316; Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği İle İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", 254; İlhami Güler, "Kur'an'da Kadın-Erkek Eşitsizliğinin Temelleri", *İslamî Araştırmalar* 5/4 (1991), 300; Sahip Beroje, "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* 8/19 (2004), 111-134; Yaşar Yiğit, "İslam Ceza Hukukunda Kadınların Şahitliği", *Marife* 1/1 (2001), 77-79. Günümüz Türkiye ilahiyatçılarının bu konuya bakış açısına daha ayrıntılı ulaşmak için bk. Diyanet İşleri Başkanlığı İstişare Toplantısı -1, (D.İ.B.İ.T. -1-) *Çağdaş Dünyada Kadın Problemleri ile İlgili Tartışmalar* 1, (İstanbul: Mayıs 2002), 311-334.

⁴⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 5/315-320.

mecburiyetinin olmadığını, şahitlerin birbirlerine husumet besleyen iki tarafın davalarına, münakaşalarına katılmak durumunda oldukları için Allah'ın İslam ile kadınları şahitlik vazifelerinden azat ettiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca iki kadın bir erkeğe bedel olsaydı “eğer iki erkek bulunmazsa” gibi bir ifadenin seçileceğini söylemişler, “Onlardan biri unutursa diğeri onu düzeltsin” cümlesi illet taşıyan bir şart cümlesi olsa bile şahitlik esnasında bir kadının öbürüne tercih edilebileceğine işaret ettiğini, hâkim huzurunda şahitlikte bulunurken birinin diğeri düzeltmediğini çünkü telkin şeklinde yapılan şahitliğin hiçbir kıymetinin olmadığını vurgulamışlardır.⁴⁹ Ayrıca kadının zayıf hafızalı oluşundan değil mali konularla fazla aşına olmadığından iki kadın istenmiş olduğunu ne zaman bu meselelere aşına olursa kadınların şahitliğinin erkeklerin şahitliğine eşit olacağını savunmuşlardır.⁵⁰

Bir diğer görüş ise ayette kadınların ikisinin de şahit olarak adlandırılmadıkları, birinin sadece teyit edici rolünün olduğu, iki kadın olsa da görevlerinin farklı olduğu, amacın bazı hataların meydana gelmemesini garantiye almak olduğu yönündedir. Kadınların mali bir konuya şahitken erkekler tarafından yalan söylemeye zorlanabilme ihtimali olabileceğini, iki kadının birbirini doğru konusunda destekleyebileceğini iddia etmişlerdir. Ayrıca bir erkek- iki kadından müteşekkil grubun ikiye-bir durumuna eşit olmadığını, aksi halde iki erkek yerine dört kadın şahit olacağını Kur'an'da ise bu seçeneğin olmadığını hatırlatmışlardır. Bu ayetteki şahitliğin sadece mali antlaşmalar için geçerli olduğunu, diğer şahitlikler için söz konusu olmadığını, Kur'an'ın ne zaman kadın erkek ayrımı yapmadığı bir husus varsa geleneğin bunu hemen erkek lehine yorumladığını ifade etmişlerdir.⁵¹

Bakara 282. âyette unutmama, yanılma vasıflarının ve o dönemdeki kadının sosyal statüsünün hükmün hikmeti olduğunu, illeti olmadığını vurgulamışlar, buradaki illetin kadında var olup erkekte var olmayan bir şey olması gerektiğini ve bunun da sadece kadın olma vasfı olduğunu, bunun kadının psikolojisiyle alakalı olduğunu ve kadına da bir zül getirmediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca mesela Hz. Âişe'nin şahitliğinin yarım kabul edilmesinin onun erkeklerden daha faziletli oluşuna zarar vermeyeceğini izah etmişlerdir.⁵²

⁴⁹ Musa Carullah, *Hatun* (Ankara: Kitabiyat, 2007), 114-117.

⁵⁰ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara Okulu Yayınları, 2021), 49.

⁵¹ Amine Vedud-Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, çev. Nazife Şişman (İz Yayıncılık, ts.), 146-148.

⁵² Orhan Çeker, “Kadının Şahitliği Üzerine”, *Marife* 1/1 (2001), 243-245.

Çağımızda kadının konumunun değişmesiyle bilgi, belge ve bulgular doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini, o vakit ayetin -belirli bir durum ve şartın değişmesi sebebiyle- hükmünün de değişebileceğinden bahsedilebileceğini söylemişlerdir. Borçlanma hariç diğer hususlarda kadın ve erkeğin şahitlikte denk olduklarını, bunun aksine bir ayet ve hadisin veya sahabe sözünün olmadığını savunanlar da olmuştur.⁵³

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla klasik dönem müfessirleri iki kadının şahitliğini genelde kadının aklının eksikliğine bağlamışken sonraki dönem âlimleri de kadınlardan birinin diğerine yanılma durumunda hatırlattığını ve malî işlerle fazla ilgilenmediği için bu husustaki meselelerde kolayca yanılabilmesi kanaatini taşımışlar, böylece bir erkeğe bedel iki kadının tanık olmasını daha çok sosyolojik nedenlerle açıklamışlardır.

3.3. Kadın Şahitlik Yaptığı Akdi Unutmazsa Hatırlatıcı İkinci Kadın Gerekir mi?

Şahitlik meselesinde şu soru akıllara gelebilir: İki kadın şahitten birisinde, şahitlikte bulunduğu borçlanma sözleşmesiyle ilgili dalâl/ unutma, yanılma olmazsa şahitliğinin durumu nasıl olacaktır? Bu şartlarda şahitliğini hakkıyla yaptığı için kadın şahide diğer kadının hatırlatmada bulunmasına gerek kalmadığı için erkek tanık ile tek kadın tanığın tanıklıkları yeterli ve eşit düzeyde olacaktır. Bu da bir kadının tanıklığının bir erkeğinkine bedel olabileceğine işaret eder.⁵⁴

Cumhur, Müdâylene âyetinde tek kadın için dikkat çekilen yanılma, unutma veya şaşırma ihtimalini, iki kadın için de geçerliymiş şeklinde anlamıştır. Yani fukâhanın, bir ihtiyatla iki kadının şahitliği için aslında naslarda olmayan şüpheye düştükleri görülmektedir. Fakat iki kadının şahitliğinde hala şüphe sürüyor olsaydı Allah Teâlâ'nın iki kadının da şahitliğini kabul etmemesi gerekirdi.⁵⁵

Âlimler, kadının tanıklığı eğer erkeğin tanıklığının yarısına denk olsaydı bu ifadenin de âyet-i kerimede olması gerekirdi demişlerdir. Âyete baktığımızda iki kadının şahitliğinde ilk kadına hatırlatması için destek olan yine bir kadındır; böylece şahitlik için gerekli sayıya ulaşma bakımından bir kadın, bir erkek mesabesinde. Kur'an âyetleri ve Rasûlullah'ın (s.a.v.)

⁵³ Süleyman Ateş, *İslam'da Kadın Hakları* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), 70-71.

⁵⁴ M. Hayri Kırbasoğlu, "Kadın konusunda Kur'an'a yöneltilen başlıca eleştiriler", *İslamî Araştırmalar* 10/4 (1997), 263.

⁵⁵ Beroje, "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", 111-134.

hadisleri incelendiğinde kadının şahitliğinin bazı konularda geçerli, bazılarında geçersiz olduğuna ilişkin bir kayıt yoktur. Kadının şahitliği her meselede geçerlidir denmiştir.⁵⁶

Bazıları iki kadının beraber tanıklığı şartını, tanığın hâkim huzurunda olması esnasında da gerekli görmüştür. Şahit kadınları birbirlerinin şahitliklerinin tamamlayıcısıdır. Geçmişte yapılmış yorumların aksine, âyetteki “en-tedille” ifadesinin kullanımı, kadınların “unutkan yaratılmış olmaları” manasındaki kadının fitratını gösteren bir ifade olmayıp, alacak-verecek meselelerinin ve ticaret işlerinin onların ilgi sahalarına girmemesi nedeniyle, böyle bir sözleşmeye şahitlik yaparken şaşırıp, yanılacaklarını veya unutmış olabileceklerini izah içindir demişlerdir.⁵⁷ Ayrıca şahitliğin edası konusunda âyete göre kadın ve erkek şahidin şahitliklerinin eşit olduğunu kabul etmektedirler. Böylece iki kadın şahit mahkemede tek tek şahitlikte bulunacaksa, ilk kadın şahit unutmadan, yanılmadan şahitliğini yapıp açıklamaları da erkek şahidin şahitliğiyle tezat oluşturmadığında, şahit dinleme işi bitecek diğer kadın tanık olarak dinlenmeyecektir. İkinci kadının mahkemede hazır bulunması ihtiyat için olacaktır.⁵⁸ Bazıları da ticaretten anlayan ve eğitilmiş bir kadın şahit olduğu takdirde gerekçe kaybolacağı için bir kadının şahitliğinin de tanıklıkta yeterli olacağını ifade etmişlerdir.

Âyetteki hükmün gerekçesini sosyokültürel şartlara bağlayanlar, delil olarak İbn Mâce'den rivâyet edilen “*Bedevinin şehirli hakkında şahitlik etmesi caiz değildir.*”⁵⁹ hadisini gösterir. Böylece aynı şartları taşıyamayan erkeğin de tanıklığı kabul değildir; mesele, kadın-erkek- kadın üstünlüğü, eşitliği vs. gibi meselelerle ilgili olmayıp adaletin ve hakkın yerini bulması makâsıdır matuftur fikrini savunarak kadının şahitliğini erkeğinden aşağıda görenlere karşı çıkar. “*Burada unutmama/yanılmama/şaşırmama illeti, her zaman nadir olmayan ölçülerde var olan bir vasıf, buna bağlı olarak hükmün de devam etmesi doğaldır; fakat zamana göre değişen sosyo-kültürel ortamla ilgili bir vasıf hükmün de buna göre şekillenmesi mümkündür.*” demişlerdir.⁶⁰

Bazı yorumcular iki kadının ileride bir anlaşmazlık zuhur ettiğinde birlikte mahkemede şahitlikte bulunacaklarını ve birinin yanıldığı veya unuttuğu kısımları diğerinin tamamlayacağını ifade ederken; bazıları da bu

⁵⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 5/314-316.

⁵⁷ Dalgın, “Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Nasıldaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme”, 7-37.

⁵⁸ *Kur'an yolu*, 314-316.

⁵⁹ Ebü't-Tayyib el-Azimabadi, *Avnu'l-Ma'bûd* (Medine: b.y, 1969), 10.

⁶⁰ Hayreddin Karaman, “Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi”, *İslâmî Araştırmalar* 5/4 (1991), 287.

kadınların mahkeme dışında olayı iyice hatırlama kastıyla birbirleriyle fikir alışverişinde bulunacaklarını, nihayetinde de birinin mahkeme huzuruna girerek şahitlikte bulunacağını böylece bu tanıklıkta kadın ve erkeğin tanıklığının eşit olacağını savunmuşlardır.⁶¹

Müdâyene âyeti nazara alınarak bazı müfessir ve hukukçular kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğinin yarısına tekabül ettiği veya bazı hususlarda kadının asla şahit olamayacağı yönünde genel bir kanıya varmışlardır. Hâlbuki Müdâyene âyetindeki şahitlik nisabı, kadının yaratılışı ve çoğunluk öne alınarak belirlenmiştir ve sadece vadeli borçlara hastr. ⁶²

Bazı yorumcular da borçlanma şahitliğinde erkek ve kadın tanıkların ifadelerinin çelişmesi, birinci kadın tanığın birbiriyle uyumsuz ifadeler vermesi veya olayı detaylarıyla hatırlayamaması gibi durumlarda ikinci bir kadının tanıklığına başvurulacaktır. İlk kadının tanıklığı böylece geçersiz kalacağı için, dava bir erkek ve bir kadının tanıklığıyla sonuca bağlanacaktır. Böylece kadın ve erkek denk olacaktır demişlerdir.⁶³

Müdâyene âyetinde şahit olarak bir erkeğe karşılık iki kadının geçmesinin illeti "unutma-yanılma" vasfı mı yoksa bizzat kadın olmak mı tartışılmıştır. Genelde klasik usûl kurallarıyla hareket edenler unutma veya yanılmanın, kadının kültürünün, yaşadığı çevrenin ve sosyal etkenlerin illet olamayacağını, illetin değişmeyen vasıf olması gerektiğini, bu âyetteki illetin de bizzat kadınlık vasfı olduğunu savunmuşlardır. Âyete tarihselci açıdan yaklaşanlar ise buradaki illetin nasslarla belirlenmesi gerektiğini âyette kadınlık vasfının vurgulanmadığını, unutma-yanılma ve kadının kültürü gibi faktörlerin illet olduğunu savunmuşlardır. Çünkü kadının tek başına şahitliğinin kabul edildiği birçok husus vardır.

Günümüz ilahiyatçılarından her iki bakış açısına itiraz edenler de vardır. Onlara göre, hükmün gerekçelerinden sayılan yanılmanın veya unutkanlığın sadece kadınlara hasmış gibi algılanması gerçeğe aykırıdır. Unutmak, yanılmak kadın erkek bütün insanların ortak zaafıdır. Kadına has kılınan bu zaafılar doğru ise bir kadın yerine iki kadının beraber tanıklığı da bu zaafı izale edememektedir. Âyetteki atıf harfi olan "ؤ", "ؤ" "ya da" anlamına da gelebilir. Burada asıl olan konu, kadın erkek eşitliği değil, borçlanma hukuku doğuran malın korunması ve sözleşme yapan tarafların

⁶¹ Beroje, "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", 111-134.

⁶² Hüseyin Hatemi, "Modern Mahrem ve İslam'ın Kadına Bakışı", *İslâmî Araştırmalar: Kadın Özel Sayısı*, CV, S 4 (1997), 331.

⁶³ Beroje, "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", 111-134.

haksızlığa uğramamasıdır. Ancak vesile olan şahitlik meselesi amaç olan malın korunmasının önüne geçirilmiştir. Bu temel amaç geri planda bırakılarak Kur'an'da kadının yeri ve önemiyle ilgili aleyhte veya lehte mülahazalar ortaya konulması âyetin konuşmadığı bir sahada âyeti konuşturmak ve meseleyi tek konuya hapsetmektir.⁶⁴

Sonuç

Bakara Suresinin 282. âyeti bağlamında kadının şahitliği üzerinden gelenek boyunca tartışmalar dönmüş, birçok farklı fikir ortaya sürülmüştür. Müdâyene âyetinin o dönemdeki ve belli bir coğrafyadaki kadının sosyokültürel hayat tarzını ve imkânlarını göz önünde bulundurduğu yadsınamaz bir gerçektir. İslam, toplumda kadının izzet-i nefsinin yıpratılacak, onun hâlet-i ruhiyesine olumsuz tesir edecek büyük cerimelere şahitlik etme hususunda ona fazla mesuliyet yüklememiş, ulema da naslardan kıyas yaparak Kur'an'da bahsi geçmeyen şahitlikler hususunda kadına bir sorumluluk ve zorunluluk yüklememiştir. Onlar, âyetler bağlamında adeta kadını bir koruma kalkanına almıştır. Zira katl ve zina gibi cezası insan hayatının sonlanması ile ilgili suçlarda kadına bir vazife yüklenmemiştir. Ayrıca Bakara Suresi'nin 283. âyeti⁶⁵ ile şahitlerin şahitliğe çağrıldıkları zaman gitmeleri farz kılınmıştır. Bu açıdan kadının fıtratı gereği alacaklı ve borçlularca tehdit ve ikrah görmemesi adına ve her çağrıldığında tanık olarak gitmesinin zor olabileceği sebebiyle şahitliğinin yolları zorlaştırılmış olma ihtimali de vardır. İslam böylece kadının hukukunu ihlal edip gasp etmemiş bilakis kadını korumaya almış ve onun muhtemel bir günaha veya tehdit altına girmesini önlemiştir.

Müdâyene âyetinden anlaşılan o ki kadının fazla muttali ve içli dışlı olmadığı konularda unutmaya ya da şaşırması söz konusu olabilir. Bu durum erkekler için de söz konusudur. Onların da aşına olmadığı konularda şahitlikleri geçerli sayılmamaktadır. Bunu problem etmeyen günümüz feminist yaklaşımları her nedense kadının şifahi bir şahitlik olan mali konudaki bu şahitliğinde sanki Kur'an'ın iki kadının toplamını bir erkek gibi gösterdiğini, kadının aklının yarım olduğunun İslâm tarafından lanse edildiğini ve kadına birtakım haklar verilmediğini iddia etmişlerdir.

Ne Kur'an'da ne de hadislerde hangi meselelerde kaç kadının şahitlik edeceği kesin olarak belirtilmemiş birkaç âyette "tağlib" üslubuyla yani

⁶⁴ Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *Tevhid Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri* (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2015), 145-149.

⁶⁵ "Şahitliği saklamayan Onu kim saklarsa şüphesiz günahın acısından elem duyar. Allah yapıp ettiklerinizi bilir."

çoğunluk durumlarında müzekker sığa kullanılmasıyla erkeklerin şahit olması gerektiği yönünde galip kanaat ve gelenek oluşmuştur. Âyette⁶⁶ farklı hususlar için “sizden olmayan şahitler” ibaresi kullanılmıştır. Bu ifade “Müslüman olmayan” demektir. Böyle kişilerden Müslümanlara ait bir konuda şahitlik oluyorsa günümüzde şahitlik şartlarını taşıyan yalancı ve düşük ahlaklı olmayan her insan cinsiyet ayırımına tabi tutulmadan şahit olabilmelidir.

Günümüz fıkıhçıları gibi kadının şahitliğine bir hak değil de bir vazife dağılımı olarak baktığımızda ise feminist minvalde tartışmalar bir nebze azalacaktır. Hem kadının şahitliği meselesi, kadın hakları savunucularının iddia ettiği gibi kadına değer verilmemesi hususunda değildir. Kur’an’da ve İslam hukukunda birçok sahada kadının şahitliğine başvurulur. Tüm bu şahitlikler dikkate alınmadan sadece borç ilişkilerinde şahitliğin de tavsiye niteliğinde olduğu Müdâylene ayetinin tartışmaya açılması dikkat çekicidir.

Klasik tefsirlere ve günümüz tefsirlerine bakıldığında sadece Müdâylene âyetini öne alarak kadın hakları savunucularının iddia ettiği gibi İslam’ın kadını ikinci plana attığı ve ona değer vermediği bir önyargı ve peşin hükümlülükten öteye geçememektedir. Mesele hangi şekilde açıklanırsa açıklansın Kur’an’ın kadına şahitlik görevi verirken hangi hukukî meselede ve hangi konjonktürel durumda ne kadar mükellefiyet yüklediğini göz ardı etmemek gerekir. İslâm öncesinde neredeyse dünya genelinde hiçbir hakka sahip olmayan kadına birçok hak İslâm ile verilmiş, onun yaratılışına ve sosyal statüsüne uygun mükellefiyetler yüklenmiştir. Borçlanmadaki şahitlik mükellefiyeti de böyledir.

Geleneksel klasik anlayışa sahip olan ve bunun zıddı yorum yapan her iki taraftan görüş sahipleri kadını ne küçümseyip ne de yüceltecek açıklamalar yapmamış insanî kıstaslar ve sosyokültürel etkenlerle konuyu izah etmişlerdir. Günümüzde de iki kadının bir erkeğe denk sayıldığını ve kadınlık vasfının bir illet olduğunu savunan ilahiyatçılar olsa da yapılması gereken şey, değişen şartlar ve teknoloji bağlamında kadının şahitliğinin nisabı ve hangi konularda şahit olabileceği meselesini yeniden ele almak, bu konuda bir icmâ oluşturmaktır.

⁶⁶ Maide 5/106.

Kaynakça

- Akyılmaz, Öznur. "Türkiye'de İslami Feminizm ve Kadın Kimliğinin Yeniden İnşası". *Kurgu* 24/2 (2016), 126-145.
- Apaydın, Yunus. "Şahit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Arat, Necla. *Feminizmin ABC'si*. Ankara: Say Yayınları, 2010.
- Ateş, Süleyman. *İslam'da Kadın Hakları*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
- Aynur, Hatice Şahin. "İslamî feminizm ve feminist Kur'ân okumaları üzerine genel bir değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 89-122.
- Azimabadi, Ebü't-Tayyib el-. *Avnu'l-Ma'bûd*. Medine: b.y, 1969.
- Beroje, Sahip. "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi". *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* 8/19 (2004), 111-134.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınları, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *el- Câmi'u's-sahîh*, 8 Cilt. İstanbul: b.y, 1413.
- Carullah, Musa. *Hatun*. Ankara: Kitabiyat, 2007.
- Çeker, Orhan. "Kadının Şahitliği Üzerine". *Marife* 1/1 (2001), 243-245.
- Dalgın, Nihat. "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 7-38.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsiru'l-Hadis*. İstanbul: Ekin Yayınları, t.y.
- Elik, Hasan - Coşkun, Muhammed. *Tevhid Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2015.
- Fahreddin er- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Tefsir-i Kebir –Mefâtihu'l- Gayb*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- Güç, Ayşe. "İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008), 649-673.
- Güler, İlhami. "Kur'ân'da Kadın-Erkek Eşitsizliğinin Temelleri". *İslamî Araştırmalar* 5/4 (1991), 310-319.

- Gürhan, Nazife. "Toplumsal cinsiyet ve İslami feminist söylem". *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları, Uluslararası Sempozyum*, 26-28.
- Hatemi, Hüseyin. "Modern Mahrem ve İslam'ın Kadına Bakışı". *İslâmî Araştırmalar: Kadın Özel Sayısı*, CV, S 4 (1997).
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l- Kur'âni'l- 'Azîm, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1993.
- İbn Mâce, Yezîd Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 Cilt. Kahire: y.y, 1975.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem. *ş-h-d*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İngün, Özlem. "Feminizm ve İslam ilişkisi:" İslami feminizm"". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Kahraman, Abdullah. "Müdâyene Âyetinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 193-224.
- Karaman, Hayreddin. "Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi". *İslâmî Araştırmalar* 5/4 (1991), 284-291.
- Kırbaçoğlu, M Hayri. "Kadın konusunda Kur'ân'a yöneltilen başlıca eleştiriler". *İslâmî Araştırmalar* 10/4 (1997), 258-270.
- Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Camiu li-Ahkami'l- Kur'an*. Kahire: Daru'l Kütubi'l Mısriyye, 1384.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Tefsir-u Mâtürîdî (Te'vilatu Ehli Sünne)*, (Beyrut: Daru'l Kütubi'l İlmîyye, 2005),
- Müslim, el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.
- Nesâî, Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Beyrut, 1991.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât en-. *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*. İstanbul: Ravza Yayınları, t.y.
- Notz, Gisela. *Feminizm*. Ankara: Pihoenixs yayınları, 2018.
- Öztürk, Emine. *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Seyyid b. Kutb, İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî. *Fi- Zilali'l- Kur'an*. İstanbul: Hikmet Yayınları, t.y.

- Şeyhulislâm Ebüssuûd Efendi. *İrşad-ı Aklî's- selim ila Mezayay-ı Kitabi'l- Kerim (Ebüssuûd Tefsiri)*. İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2006.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. İstanbul: Hisar Yayınevi, t.y.
- Tirmizî, İsâ b. Sevre et-. *Sünen*. 6 Cilt. Beyrut: y.y, t.y.
- Tozal, Ömer. "İslam muhâkeme hukukunda şahitlik müessesesi (ibn kaysim örneği)". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2016), 147-184.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın karşıtı söylemin İslam geleneğindeki izdüşümleri*. Ankara: Otto, 2012.
- Vedud-Muhsin, Amine. *Kur'an ve Kadın*. çev. Nazife Şişman. İz Yayıncılık, ts.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Yiğit, Yaşar. "İslam Ceza Hukukunda Kadınların Şahitliği". *Marife* 1/1 (2001), 77-94.
- Zemahşeri. *Keşşaf Tefsiri = El-Keşşaf an haka'iki gavamidi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vil (metin-çeviri)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.